

MIENIE I RASA. WYBRANE ASPEKTY „ARYZACJI” MAJĄTKU ŻYDOWSKIEGO W TRZECIEJ RZESZY I W KRAJU WARTY

SŁOWA KLUCZOWE: „ARYZACJA”, WŁASNOŚĆ ŻYDOWSKA, GRABIEŻ MIENIA,
GŁÓWNY URZĄD POWIERNICZY WSCHÓD

Pojęcia własności i posiadania określają podstawowe prawo każdego człowieka i społeczeństwa do dysponowania przedmiotami i mieniem. Prawnie zagwarantowany system własnościowy powinien oznaczać możliwość zarządzania własnością zgodnie z jej przeznaczeniem oraz w granicach ustalonych normami prawnymi¹.

W Trzeciej Rzeszy system własnościowy został poddany znaczącym zmianom. U podstaw jego przeobrażenia stały zarówno doraźne korzyści ekonomiczne, jak i koncepcje rasistowskie. Własność i korzystanie z niej zdefiniowane zostały według kryteriów rasowych². Istotą masowych wywłaszczeń, zrealizowanych w Trzeciej Rzeszy i na terenach przez nią okupowanych, było pozbawianie mienia osób, które zostały wykluczone z przynależności do narodowosocjalistycznej „wspólnoty narodowej” („Volksgemeinschaft”)³. Własność tych osób, którą określano jako „obcą narodowo” („fremdvölkisch”), podlegała konfiskacie i przechodziła na rzecz państwa niemieckiego i jego obywateli⁴. Pierwszą grupą

¹ M. Niedośpiał, B. Waclawik, *Prawo własności. Aspekty prawne – etyczne (moralne) – społeczne – filozoficzne – ekonomiczno-finansowe*, Warszawa 2013, s. 11, 39.

² I. Loose, *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 29–30; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 451, 459.

³ Szerzej o idei „Volksgemeinschaft” zob. P. Fritzsche, *Życie i śmierć w Trzeciej Rzeszy*, Kraków 2010, s. 57–79.

⁴ J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okregu Warty”*, Poznań 1979, s. 279.

narodową dotkniętą masowymi konfiskatami mienia w Niemczech były osoby pochodzenia żydowskiego. Ekspropriacja mienia żydowskiego została określona przez samych nazistów terminem „aryzacja” („Arisierung”). Zdaniem Franciszka Ryszki określenie to miało co najmniej potrójne znaczenie. „Aryzacja” oznaczała kontrolę państwa nad majątkiem żydowskim, następnie przejmowanie (transfer) tego majątku i w końcu wywłaszczenia Żydów i przekazywanie skonfiskowanej własności osobom uznanym za „Aryczyków”⁵.

Niniejszy artykuł przedstawia proceder konfiskaty mienia żydowskiego w latach 1933–1945 w Trzeciej Rzeszy i w tzw. Kraju Warty, jako przykładzie obszaru okupowanego przez Niemcy. Szczególnym przedmiotem refleksji jest przebieg i formalna organizacja wywłaszczeń. Równocześnie podjęta została próba charakterystyki wybranych instytucji, które czynnie uczestniczyły w akcji wywłaszczeniowej.

Mając na uwadze metody i zakres konfiskat, wyróżnia się w historiografii dwa zasadnicze etapy „aryzacji” mienia. Pierwszy etap (od stycznia 1933 do listopada 1938 roku) nazywany przez Raula Hilberga „aryzacją dobrowolną” cechował się tym, że Żydzi sprzedawali po znaczenie zaniżonych cenach lub oddawali swoje przedsiębiorstwa, działając pod silną presją społeczną oraz w warunkach bojkotu organizowanego przez Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników (NSDAP). Władze państwowe konsekwentnie ograniczały w tym czasie przedsiębiorstwom żydowskim dostawy surowców i zmniejszały przydziały dewiz⁶. Natomiast władze poszczególnych miast wprowadzały kryteria rasowe przy realizacji zamówień publicznych. Formalnie nie wprowadzono do 1938 roku żadnych przepisów eliminujących Żydów z życia ekonomicznego. Ludność żydowska znajdowała się jednak w dwuznacznej sytuacji prawnej, której skutkiem była dowolność w interpretacji przepisów na jej niekorzyść⁷. Działania te w krótkim czasie spowodowały, że tylko do połowy 1935 roku liczba żydowskich przedsiębiorstw w Niemczech zmniejszyła się o 25%. Oznacza to, że jedna czwarta z ok. 100 tys. samodzielnych żydowskich firm, istniejących jeszcze w 1932 roku, została zlikwidowana bądź zmieniła właściciela, którym przeważnie zostawał lokalny działacz NSDAP. Członkowie partii nazistowskiej byli główną

⁵ F. Ryszka, op. cit., s. 451.

⁶ R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1, Warszawa 2014, s. 101; D. Ziegler, „Aryanization” and the Role of the German Great Banks, 1933–1938, [w:] *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust*, red. G. D. Feldman, W. Seibel, New York–Oxford 2005, s. 51.

⁷ R. Hilberg, op. cit., t. 1, s. 101.

grupą bezprawnie przejmującą mienie żydowskie. Bardziej wstrzeźliwe w tym były władze państwowe, głównie z powodu obaw o reakcję innych państw⁸.

Niemniej we wrześniu 1935 roku weszły w życie tzw. ustawy norymberskie („Nürnberger Gesetze”), które regulowały kwestię obywatelstwa Rzeszy („Reichsbürgergesetz”) według kryteriów rasowych oraz ustanawiały „ochronę krwi i czci niemieckiej” („Gesetz zum Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre”). Wprowadzały one usankcjonowaną przez państwo powszechną dyskryminację ludności żydowskiego pochodzenia, pozbawiając ją statusu obywatela niemieckiego oraz szeregu innych praw. Potwierdzono tym samym segregację rasową na „Aryjczyków” i „Niearyjczyków”, która oparta została na biologicznym kryterium krwi⁹.

Drugi etap „aryzacji” mienia (od roku 1938) miał już charakter masowy oraz przymusowy i polegał na przenoszeniu na podstawie zarządzeń państwowych tytułu własności z właścicieli pochodzenia żydowskiego na nowych właścicieli, uznanych za członków „wspólnoty narodowej”.¹⁰ Polityka wywłaszczeń była od tego roku na tyle powszechna, że rząd nazistowski musiał zaprzestać z praktykowaną dotychczas „legalnością pozorów” i wprowadzić rozwiązania prawne umożliwiające skuteczną likwidację własności żydowskiej¹¹.

Wstępem do przeprowadzania przymusowych (i oficjalnych) konfiskat było rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 26 kwietnia 1938 roku zobowiązujące wszystkich Żydów do rejestracji majątku¹². Zamiarem Hermanna Göringa, z którego inspiracji wydano ten dokument, było w pierwszej kolejności poddanie procederu konfiskat majątku „niearyjskiego” kontroli państwa i ograniczenie samowoli sektora prywatnego. Nieprzypadkowo rozporządzenie to pojawiło się ponad miesiąc po przyłączeniu Austrii do Rzeszy. Majątek austriackich Żydów był zbyt cennym łupem dla władz, aby stracić nad nim kontrolę. Tym samym państwo zaczęło ingerować w przebieg „aryzacji” mienia, przejmując z czasem nad nim zupełną kontrolę¹³.

⁸ A. Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung”. Der wirtschaftliche Kampf der Juden im Dritten Reich 1933–1945*, Frankfurt am Main 1987, s. 80; D. Ziegler, H. Wixford, J. Osterloh, „Aryanisation” in Central Europe, 1933–1939: a preliminary account for Germany (the „Altreich”), Austria and the „Sudeten” area, [w:] *Business and politics in Europe, 1900–1970*, red. T. R. Gourvish, Cambridge 2003, s. 189.

⁹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie [dalej: AŻIH], sygn. 233/4, Ustawy Norymberskie, k. 2–4; P. Fritzsche, op. cit., s. 104; F. Ryszka, op. cit., s. 243–245.

¹⁰ R. Hilberg, op. cit., t. 1, s. 101, 106.

¹¹ F. Ryszka, op. cit., s. 451.

¹² AŻIH, sygn. 233/2, k. 80; A. Barkai, op. cit., s. 129–130.

¹³ C. Goschler, *The Dispossession of the Jews and the Europeanization of the Holocaust*, [w:] *Business in the Age of Extremes. Essays on Modern German and Austrian Economic History*,

Kilka tygodni później to samo ministerstwo ogłosiło rozporządzenie, w którym podano definicję przedsiębiorstwa żydowskiego. Była ona niezwykle szeroka i pojemna, bowiem według niej za żydowską uznawano nie tylko firmę, której właścicielem był Żyd, ale również taką, której przedstawicielem prawnym bądź członkiem zarządu była osoba pochodzenia żydowskiego¹⁴. Oba te dokumenty stworzyły podstawowe ramy prawne dla całej akcji wyłączeniowej.

Przybrała ona szczególnie na sile po „nocy kryształowej” („Kristallnacht”) z 9/10 listopada 1938 roku i zorganizowanej zaraz po niej konferencji głównych urzędników Trzeciej Rzeszy. Na zebraniu przy udziale m.in.: Josepha Goebbelsa (ministra propagandy i oświecenia publicznego), Hermanna Göringa (pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego), Wilhelma Fricka (ministra spraw wewnętrznych) i Reinharda Heydricha (szefa Policji Bezpieczeństwa) stwierdzono, że kwestia żydowska jest głównie problemem gospodarczym oraz że jej rozwiązanie nastąpi poprzez całkowitą konfiskatę majątku żydowskiego. Miało to umożliwić ostateczne wyeliminowanie Żydów z życia gospodarczego i politycznego państwa niemieckiego¹⁵. Ekspropriacja mienia żydowskiego miała, w przekonaniu partyjnych oficjeli, w tym samego Hitlera, wspomóc budżet państwa we wprowadzaniu programu samowystarczalności gospodarczej¹⁶. „Aryzacja” mienia żydowskiego podyktowana była zatem czynnikami ideologicznymi, które miały decydujące znaczenie, oraz rosnącymi potrzebami gospodarczymi Niemiec.

W konsekwencji antyżydowskiego ustawodawstwa i eskalujących nastrojów antysemickich zaledwie w ciągu kilku miesięcy (od lipca do grudnia 1938 roku) urzędnicy niemieccy przeprowadzili cały szereg wyłączeń działających jeszcze firm handlowych, sklepów, zakładów przemysłowych, nieruchomości, gabinetów lekarskich i kancelarii prawnych. Doprowadziło to w krótkim okresie do całkowitej dewastacji żydowskiego życia gospodarczego i jego faktycznej likwidacji¹⁷. Ponadto wykluczono ostatecznie Żydów z różnych grup zawodowych (np. lekarzy, prawników, ale także pośredników w handlu nieruchomościami czy prywatnych detektywów) i zabroniono im wykonywania większości zawodów¹⁸.

red. H. Berghoff, J. Kocka, D. Ziegler, Washington 2013, s. 195; B. Rosenkötter, *Treuhandpolitik, Die „Haupttreuhandstelle Ost” und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003, s. 151–152.

¹⁴ R. Hilberg, op. cit., t. 1, s. 99–100.

¹⁵ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 55–58.

¹⁶ D. Ziegler, H. Wixford, J. Osterloh, op. cit., s. 194.

¹⁷ R. Hilberg, op. cit., t. 1, s. 134–141.

¹⁸ A. Barkai, op. cit., s. 133–134.

Potwierdzeniem wykluczenia Żydów z życia gospodarczego było rozporządzenie o zakazie prowadzenia przez nich wszelkiego rodzaju przedsiębiorstw, obowiązujące od 1 stycznia 1939 roku. Dodatkowo na jego mocy Żydzi nie mogli nabywać nieruchomości ani być członkami związków zawodowych¹⁹.

Oprócz przymusowych konfiskat i prawnej dyskryminacji inną formą ekonomicznej eksploatacji Żydów w Trzeciej Rzeszy było nałożenie na nich dodatkowych podatków majątkowych.

Pierwszy z nich, wprowadzony w 1934 roku, obejmował wszystkie osoby emigrujące z Rzeszy, które uzyskały dochód powyżej 20 tys. RM. Wszyscy wyjeżdżający z kraju, a w zdecydowanej większości były to osoby pochodzenia żydowskiego, musieli zrzec się 25% wartości swojego mienia. Był to tzw. podatek od ucieczki („Reichsfluchtsteuer”), który zasiliał bezpośrednio budżet państwa²⁰.

Natomiast drugi z nich, podatek w ramach „zadośćuczynienia” („Sühneleistung”), został nałożony na Żydów w listopadzie 1938 roku po wydarzeniach „nocy kryształowej”. Mniejszości żydowskiej w Niemczech przypisano zniszczenia i akty wandalizmu, w związku z czym obarczono ją kontrybucją o upokarzającej i odwołującej się do czasów średniowiecznych nazwie „pokuta” („Sühne”). Żydzi zostali zmuszeni do zapłacenia Ministerstwu Finansów ogromnej kwoty miliarda RM. W sumie oba podatki przyniosły budżetowi państwa 2 mld RM²¹.

Innym, równie dokuczliwym środkiem represji była blokada środków finansowych na rachunkach bankowych. Posiadacze rachunków pochodzenia żydowskiego nie mogli swobodnie dysponować zgromadzonymi na nich pieniędzmi (markami oraz walutami obcymi)²². Blokady dostępu do własnych rachunków bankowych jako formę ekspropriacji mienia zaczęto stosować już w 1933 roku. Niektórzy gauleiterzy, jak chociażby Fritz Bürckel w Nadrenii, ograniczając dostęp Żydów do ich kont, próbowali zawłaszczyc zgromadzone tam środki pieniężne. Jednak dopiero rozporządzenie ministra gospodarki z sierpnia 1939 roku wprowadzało obowiązek całkowitej blokady i kontroli kont żydowskich. Zablokowanymi kontami zarządzały prywatne banki, które pobierały od Żydów niemałe pieniądze za utrzymywanie rachunku, do którego zainteresowani i tak nie mieli dostępu²³.

¹⁹ A. Eisenbach, op. cit., s. 60.

²⁰ Ibidem, s. 51.

²¹ AŻIH, sygn. 233/2, k. 1; R. Hilberg, op. cit., t.1, s. 148–154; I. Birkwald, *Die Steuerverwaltung im Dritten Reich*, [w:] *Geschichte der Finanzverfassung – und verwaltung in Westfalen seit 1815*, red. W. Leesch, Münster 1998, s. 265–267.

²² R. Hilberg, op. cit., t. 1, s. 155–161.

²³ M. Dean, *Robbing the Jews. The confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*, Cambridge 2008, s. 133–144.

Jak już wspomniano, głównym beneficjentem przeprowadzanych do 1938 roku konfiskat był prywatny sektor gospodarki, banki niemieckie oraz członkowie NSDAP. Tylko większe firmy żydowskie przechodziły na bezpośrednią własność państwa. Tym samym państwowy budżet zyskał niewiele na procederze „aryzacji”²⁴. Praktycznie do „anszłusu” Austrii władze państwowe nie odgrywały znaczącej roli w zaborze majątku żydowskiego. Tłumaczyć to można po części koniecznością zaspokojenia żądań materialnych tysięcy działaczy partyjnych, którzy w wywłaszczeniach Żydów widzieli prostą drogę do wzbogacenia się. Niemalże znaczenie miały też interesy banków²⁵. Jednym z ważniejszych podmiotów gospodarczych, który wzbogacił się na konfiskacie mienia żydowskiego był Dresdner Bank. Cieszył się on na tyle silną pozycją, że na terenie zajętej Czechosłowacji przeprowadzał własną „aryzację”, przejmując wiele żydowskich majątków. Dużą aktywnością pracownicy banku wykazywali się także w „Starej Rzeszy” („Altreich”) i w Austrii²⁶. Administracja niemiecka nie powtórzyła tego błędu w okupowanej Polsce, gdzie samowola banków została znacznie ograniczona przez państwowe instytucje odpowiedzialne za konfiskatę mienia polskiego i żydowskiego²⁷.

Tendencje do poddania polityki wywłaszczeniowej kontroli organów państwa przybrały na sile w 1938 roku. Na najwyższych szczeblach władzy pojawił się wówczas pomysł, aby stworzyć centralną instytucję – Urząd Powierniczy, który administrowałby w imieniu Rzeszy skonfiskowanymi przedsiębiorstwami. Urząd taki, co prawda, ostatecznie przed wojną nie powstał, ale najpierw na obszarze Austrii, a potem całej Rzeszy zwiększył się udział instytucji państwowych i samorządowych, np. Izba Przemysłowo-Handlowych, w ekspropriacji mienia żydowskiego²⁸. W tzw. Marchii Wschodniej („Ostmark”) Josef Bürckel, komisarz Rzeszy ds. zjednoczenia Austrii z Rzeszą („Reichskommissar für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Reich”) w odpowiedzi na rozporządzenie o rejestracji mienia żydowskiego, w maju 1938 roku powołał do życia Placówkę ds. Obrotu Mieniem („Vermögensverkehersstelle”). Kontrolowała ona konfiskatę mienia Żydów austriackich, eliminując w zasadzie proceder „dzikiej aryacji”, jak określano później konfiskaty majątku żydowskiego przeprowadzone bez udziału aparatu państwowego. Ponadto wydawała zgodę na sprzedaż przejętych

²⁴ B. Rosenkötter, *Treuhandpolitik*, s. 147–148; A. Eisenbach, op. cit., s. 66–67.

²⁵ D. Ziegler, H. Wixford, J. Osterloh, op. cit., s. 207–208.

²⁶ R. Hilberg, op. cit., s. 141; D. Ziegler, op. cit., s. 52–59.

²⁷ I. Loose, *Die Beteiligung deutscher Kreditinstitute an der Vernichtung der ökonomischen Existenz der Juden in Polen 1939–1945*, [w:] *Die Commerzbank und die Juden 1933–1945*, red. L. Herbst, T. Weihe, München 2004, s. 237–238.

²⁸ B. Rosenkötter, *Treuhandpolitik*, s. 156–158.

przedsiębiorstw i podporządkowywała sobie zarządców komisarycznych, ustanowionych dla niektórych zakładów handlowych i przemysłowych. Placówka ds. Obrotu Mienia, włączona później do administracji Urzędu Namiestnika Rzeszy w Austrii, była pierwszą tego typu centralną instytucją państwową, która pełniła nadzór nad przebiegiem wywłaszczeń i brała aktywny udział w ich realizacji²⁹. W efekcie przejścia przez państwo kontroli nad konfiskatami mienia żydowskiego w Austrii „aryzacja” przebiegała tam znacznie szybciej niż na terenie „Starej Rzeszy”. W ciągu zaledwie kilku miesięcy udało się nazistom wywłaszczyć zdecydowaną większość austriackich Żydów. Państwowa i partyjna kontrola nad przebiegiem i organizacją procesu grabieży mienia uznanego za nieniemieckie były zapowiedzią późniejszych form i przebiegu konfiskat na zajmowanych przez Niemcy terenach Europy³⁰.

Wybuch wojny w 1939 roku przyniósł postępującą radykalizację działań antyżydowskich oraz spowodował rozciągnięcie akcji wywłaszczeniowej na okupowane państwa.

W Okręgu Kraju Warty („Reichsgau Wartheland”) – niemieckiej jednostce administracyjnej utworzonej z Wielkopolski i części ziemi łódzkiej – grabież mienia żydowskiego przybrała kilka postaci.

Już z chwilą wkroczenia Wehrmachtu na ziemie polskie sklepy żydowskie były systematycznie plądrowane i okradane przez Niemców i Polaków³¹. Z polecenia władz wojskowych i instalujących się na ziemiach okupowanych organów władz cywilnych (starostów, burmistrzów) wywłaszczano Żydów z wszelkiej własności. Skonfiskowane przedsiębiorstwa przekazywano w zarząd komisaryczny. Represje stosowane wobec ludności żydowskiej obejmowały również nakładanie danin i kontrybucji w pieniądzu, kosztownościach i w naturze³².

Jednocześnie formalnie od października 1939 roku konfiskaty mienia wszystkich obywateli polskich w Kraju Warty przeszły w kompetencje Głównego Urzędu Powierniczego Wschód („Haupttreuhandstelle” – HTO) i jego ekspozytury w Poznaniu. Urząd ten był centralną instytucją, działającą przy Göringu jako pełnomocniku Hitlera ds. Planu Czteroletniego, która organizowała grabież

²⁹ Ibidem, s. 153, 158–159.

³⁰ D. Ziegler, H. Wixford, J. Osterloh, op. cit., s. 202.

³¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej: APP], Haupttreuhandstelle [dalej: HTO], Poznań, sygn. 66, Raporty oddziałów ewidencyjnych Urzędu Powierniczego w Poznaniu, [b.p.]; Instytut Zachodni w Poznaniu, Dok. I – 859, Raporty Einsatzgruppe VI z września 1939 r., k. 9, 61.

³² A. Dmitrzak, *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983, s. 37 i 65.

prywatnego mienia obywateli państwa polskiego na ziemiach włączonych do Rzeszy, jak i w niej samej. Podstawowe zadanie placówki polegało na przejęciu od wszystkich innych organizacji i ośrodków władzy zadań związanych z konfiskatami mienia i koordynowaniu procederu rabunku. W tym celu urząd dokonywał ewidencji całego prywatnego pozarolnego mienia polskiego i żydowskiego oraz dokonywał jego konfiskaty. Następnie zarządzał nim komisarycznie przez zarządców komisarycznych i sprzedawał, czyli przenosił własność wywłaszczonych obywateli polskich na Niemców, likwidując w całości poprzedni stan posiadania. Realizacji zadań HTO służyła rozbudowana struktura instytucji. Powstały cztery ekspozytury dla każdej nowej jednostki administracyjnej ziem anektowanych, w tym Urząd Powierniczy w Poznaniu („Treuhandstelle Posen”)³³, który był głównym instrumentem „aryzacji” mienia żydowskiego w Kraju Warty. W ten sposób proceder rabunku mienia żydowskiego na ziemiach okupowanych poddany został jednolitym kryteriom administracyjnym.

Poznańska placówka powiernicza i jej filia w Łodzi przejmowały przedsiębiorstwa przemysłowe, zakłady handlowe i warsztaty rzemieślnicze, które należały do polskich Żydów, a nie zostały dotychczas skonfiskowane. Rozciągnęła ponadto kontrolę na wszystkie obiekty gospodarcze, zajęte wcześniej przez inne instytucje³⁴. Przykładowo, w roku 1940 w Urzędzie Powierniczym sporządzono listę wszystkich żydowskich zakładów handlowych w Poznaniu. Znalazło się na niej 148 sklepów³⁵. Zgodnie z procedurą wypracowaną przez Urząd każdy z tych sklepów został zajęty przez osadzenie w nim zarządcy komisarycznego, który administrował skonfiskowanym obiektem aż do czasu jego sprzedaży nowemu niemieckiemu nabywcy lub likwidacji. Przypuszczać należy, że wszystkie placówki handlowe oraz warsztaty rzemieślnicze i przedsiębiorstwa przemysłowe w Kraju Warty, które należały do Żydów, zostały przejęte najpóźniej w 1940 roku. Ograniczony materiał źródłowy nie pozwala jednoznacznie ustalić, co się z nimi stało. Wiadomo, że w samej Łodzi zlikwidowano prawie połowę z 2670 zakładów różnego rodzaju. Duży procent z nich należał do Żydów, co było dla

³³ Bekanntmachung des Ministerpräsidenten Generalfeldmarschall Göring über die Errichtung einer Haupttreuhandstelle Ost, zamieszczone w: K. M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów. Część 1. Ziemie „wcielone”*, „Documenta Occupationis”, 1952, t. 5, s. 188–189; Z. Piaszyk, *Działalność Głównego Urzędu Powierniczego Wschodu w Kraju Warty w latach 1939–1945*, [w:] *Przyczynki do gospodarki niemieckiej w latach 1939–1945*, red. C. Łuczak, Z. Piaszyk, C. Wasiek, Poznań 1949, s. 76–113.

³⁴ APP, HTO, Poznań, sygn. 102, Tätigkeitsbericht der Treuhandstelle Posen (einschl. Litzmannstadt) zum Besuch Bürgerm. dr Winkler und [...] Herren vom Vierjahresplan sowie des Gauleiters am 12 V 1943 (mit Unterlagen), k. 4.

³⁵ APP, HTO, Poznań, sygn. 4274, Gesamtliste der jüdischen Einzelhandelsgeschäfte in Posen.

autora raportu przedłożonego władzom Urzędu Powierniczego podstawą do stwierdzenia, że łódzkie przedsiębiorstwa zostały „odżydzone” („entjudet”)³⁶.

Poza tym jednym z ważniejszych obszarów działania administracji powierniczej była grabież kont bankowych, które należały do Żydów. Na podstawie rozporządzenia Arthura Greisera, namiestnika Rzeszy („Reichstatthalter”) w Kraju Warty, z 14 września 1939 roku Żydzi nie mogli posiadać na własność więcej niż 100 RM (200 zł). Równocześnie zostali zmuszeni zdeponować w instytucjach finansowych wszelką gotówkę powyżej tej kwoty. Pieniądze przymusowo ulokowane na rachunkach bankowych, jak również papiery wartościowe i zawartość skrytek bankowych, zostały zablokowane i skonfiskowane³⁷. Za przeprowadzenie konfiskaty odpowiadał wyspecjalizowany referat A IV („Zarząd mieniem i obrót pieniężny”) poznańskiego Urzędu Powierniczego. Dla przykładu, we wrześniu 1940 roku pracownicy Urzędu zajęli zablokowane rachunki bankowe Nathana Krotoschinera, zasłużonego mieszkańca Bojanowa w powiecie rawickim. Skonfiskowane zostały wkłady pieniężne z jego rachunków bankowych prowadzonych w Kasie Komunalnej w Lesznie oraz w Kasie Oszczędnościowej w Bojanowie. W sumie zagrabiono 15 400 zł. Oprócz tego poznańska ekspozytura HTO przejęła grunty mieszkalne w Bojanowie, które należały do Krotoschinera. On sam natomiast został przesiedlony do Baranowa na Sandomierszczyźnie³⁸.

W kwietniu 1941 roku skonfiskowane zostało konto Marty Berliner, mieszkanki Kobyлина (powiat krotoszyński). Tymczasowy zarządca konta, landrat krotoszyński, musiał przekazać na konto prowadzone przez Ostbank dla Urzędu Powierniczego prawie 4,5 tys. RM. Berliner została natomiast wysiedlona do getta w Łodzi³⁹.

Niemcy opróżniali również skrytki bankowe. W styczniu 1941 roku otwarta i ograbiona została skrytka nr 57 Hugo Mendla z Inowrocławia⁴⁰. W marcu 1942 roku Ostbank przejął wyposażenie skrytek bankowych, które należały do pięciu Żydów z Poznania⁴¹. Zawłaszczano też papiery wartościowe⁴².

³⁶ APP, HTO, Poznań, sygn. 79, Tätigkeitsberichte der Referate, k. 100–103, 139.

³⁷ Verordnung über den Geldverkehr/Rozporządzenie o obrocie pieniężnym, [w:] Posener Tageblatt, 16.9.1939. Rozporządzenie zostało opublikowane w gazecie zarówno w języku polskim, jak i niemieckim.

³⁸ APP, HTO, Poznań, sygn. 1117, Beschlagnahmeverfügungen von A I b, k. 77–80.

³⁹ APP, HTO, Poznań, sygn. 1116, Durchschläge der Beschlagnahmeverfügungen.

⁴⁰ APP, HTO, Poznań, sygn. 2424, Betr. Schliessfach Nr 57 des Juden Hugo Mendel /Ostbank Inowrocław/.

⁴¹ APP, HTO, Poznań, sygn. 2268, Ostbank A. G. Posen, Betr. Schliessfachinhalte.

⁴² APP, HTO, Poznań, sygn. 2280, Kreissparkasse Schroda, Betr. Schliessfachinhalte der Bank Ludowy.

Na jesieni 1940 roku Głównemu Urzędowi Powierniczemu Wschód podporządkowano również ekspropriację własności obywateli polskich na obszarze Rzeszy Niemieckiej. W strukturze instytucji wydzielono wówczas specjalny wydział pod nazwą „Stara Rzesza” („Sonderabteilung Altreich”). W 1940 roku wydano rozporządzenie o obowiązku zgłaszania polskiej własności zlokalizowanej na obszarze Niemiec. Dokument ten został skonstruowany na podobnej zasadzie jak rozporządzenie o obowiązku meldunku mienia żydowskiego z kwietnia 1938 roku⁴³.

Z pierwszego raportu sporządzonego przez kierownika wydziału – dr. Thiele – wynika, że zadania wydziału koncentrowały się z początku na konfiskacie gruntów i kont bankowych. W ciągu kilkudziesięciu dni działalności przejęto 203 parcele miejskie oraz 150 rachunków bankowych. Liczba potencjalnych działek miejskich do przejścia przez HTO była większa, lecz – jak twierdzi Thiele – większość z nich została zajęta już wcześniej podczas procesu „aryzacji” („Entjudungsmassnahmen”)⁴⁴. Zajmowano przede wszystkim mieszkania Polaków oraz Żydów polskiego pochodzenia. Po dokonaniu konfiskaty sprzedawano je Niemcom lub firmom niemieckim. Zdecydowana większość spośród ok. 15 tys. mieszkań, gruntów czy też przedsiębiorstw zarejestrowanych przez pracowników wydziału i przeznaczonych do wywłaszczenia należała do obywateli polskich żydowskiego pochodzenia⁴⁵. Dużą część tego mienia zrabowano w okresie deportacji ludności żydowskiej do gett i obozów. W ramach tego wydziału prowadzono zatem aktywną politykę „aryzacji” majątku żydowskiego.

Działalność „Sonderabteilung” rozrastała się wraz z czasem. Do kwietnia 1941 roku, czyli po kilku miesiącach pracy, wydział dokonał 2250 konfiskat mienia o łącznej wartości 14,5 mln RM⁴⁶. Do końca wojny wartość przejętego majątku wzrosła dziesięciokrotnie. W sumie do stycznia 1945 roku na kontach bankowych wydziału zgromadzono 115 mln RM pochodzących ze zrabowanego majątku obywateli polskich zamieszkałych w Trzeciej Rzeszy⁴⁷.

⁴³ B. Rosenkötter, „...eine der radikalsten Räubereien der Weltgeschichte...”. *Die Rolle der Haupttreuhandstelle Ost und ihrer „Sonderabteilung Altreich”, [w:] Vor der Vernichtung. Die statilichen Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*, red. K. Stengel, Frankfurt–New York 2007, s. 119.

⁴⁴ Bundesarchiv Berlin – Lichterfelde [dalej: BArch], R 144, Haupttreuhandstelle Ost, sygn. 540.

⁴⁵ BArch, R 144, sygn. 433. Pod tą sygnaturą znajduje się obszerny spis mienia przejętego przez wydział. Najwięcej obiektów w nim ujętych pochodzi z dużych miast Trzeciej Rzeszy, przede wszystkim Berlina i Wiednia.

⁴⁶ BArch, R 26/I, Beauftragter für den Vierjahresplan, Zentrale, sygn. 19, k. 22.

⁴⁷ BArch, R 144, sygn. 279.

W listopadzie 1941 roku wydane zostało 11. rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 1935 roku. Dokument ten wszedł w życie zaledwie miesiąc po rozpoczętej w październiku 1941 roku masowej deportacji ok. 20 tys. Żydów z terenu Rzeszy do gett i obozów zagłady we wschodniej Europie⁴⁸. W rozporządzeniu wprowadzano zasadę całkowitego wywłaszczenia majątku żydowskiego bez jakiegokolwiek odszkodowania. Zgodnie z jego treścią wszyscy niemieccy Żydzi przebywający poza granicami Rzeszy (granicami sprzed wybuchu wojny) tracili automatycznie mienie, które przechodziło na rzecz państwa. Tym samym państwo niemieckie stało się jedynym prawnym dysponentem majątku pozostawionego przez deportowanych i mordowanych Żydów. W jego konfiskatach i zarządzaniu nim największe znaczenie zyskały Ministerstwo Finansów Rzeszy („Reichsfinanzministerium”) oraz organy policyjne. Zasada całkowitego wywłaszczenia Żydów spowodowała, że po rozpoczęciu deportacji w rękach urzędników Ministerstwa Finansów znalazła się pozostała część przedsiębiorstw żydowskich, będących dotychczas pod zarządem komisarycznym, oraz znaczna liczba nieruchomości. Wartość tylko tych ostatnich wyceniano na około miliarda RM. Najistotniejszym punktem tego etapu „aryzacji” na terenie Rzeszy była konfiskata i sprzedaż mieszkań oraz mebli po deportowanych Żydach. Przy rozdysponowywaniu wyposażenia mieszkań pierwszeństwo miała administracja publiczna. Urzędnicy przejmowali takie przedmioty jak biurka, regały na książki, dywany, fotele, maszyny do pisania czy też instrumenty muzyczne. Przedmioty o mniejszej wartości sprzedawane były Narodowosocjalistycznej Opiece Społecznej („Nationalsozialistische Volkswohlfahrt” – NSV). Monopol Ministerstwa Finansów Rzeszy, sprawującego wyłączną kontrolę nad dystrybucją wyposażenia mieszkań, został szybko jednak ograniczony, kiedy mieniem tym zainteresowało się SS i Gestapo⁴⁹.

Ostatnim i zapewne najbardziej cynicznym etapem „aryzacji” była konfiskata rzeczy osobistych Żydów w obozach zagłady. Ofiarom zabierano wszelkie przedmioty, które udało im się zatrzymać, i spieniężano albo sprzedawano. Odbieranie Żydom ich rzeczy prywatnych było jednym z elementów działania ośrodków zagłady oraz precyzyjnie i szczegółowo zaplanowanym procederem. Przejęte rzeczy osobiste były inwentaryzowane oraz dystrybuowane przez dwie instytucje. W przypadku obozu zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem, zlokalizowanym we wschodniej części Kraju Warty, za sortowanie i dystrybucję

⁴⁸ A. Barkai, op. cit., s. 193.

⁴⁹ P. Hilberg, op. cit., t. 2, s. 572–585; D. Majer, „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989, s. 104.

rzeczy odpowiadał Zarząd Getta Łódzkiego, który utworzył specjalne magazyny w Pabianicach. W przypadku pozostałych obozów śmierci odebrane mienie podlegało Wydziałowi A Głównego Urzędu Gospodarki i Administracji SS („SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt”)⁵⁰.

Zagrabiony przez te instytucje majątek był sprzedawany nazistowskim organizacjom społecznym, jak np. NSV w Poznaniu, która przekazywała go dalej niemieckim przesiedleńcom. Większość skonfiskowanych przedmiotów trafiła jednak do Ministerstwa Gospodarki Rzeszy (tekstylii) i Banku Rzeszy (przedmioty wartościowe) oraz była rozdysponowywana wśród żołnierzy i obywateli państwa niemieckiego⁵¹.

Rabunek mienia żydowskiego był jednym z najważniejszych aspektów eksterminacji Żydów w Europie. Miał on przede wszystkim uzasadnienie ideologiczne, wynikające wprost z rasizmu. Skonfiskowane mienie służyło jako środek w polityce rasistowskiej i w umacnianiu jednej narodowości (rasy) przeciwko drugiej. Wywłaszczenia były także źródłem dużych wpływów do budżetu państwowego, które można oszacować na co najmniej kilka miliardów RM. Początkowo głównym beneficjentem polityki „aryzacji” był prywatny sektor gospodarki (np. banki) oraz zwykli Niemcy⁵². Od 1938 roku nastąpiła centralizacja akcji wywłaszczeniowej i wypracowanie procedur administracyjnych w zakresie grabieży własności żydowskiej. Schemat ten został przeniesiony na ziemie okupowane, w tym do Kraju Warty, gdzie podstawowym narzędziem „aryzacji” mienia stała się administracja powiernicza. Jednocześnie na obszarze Rzeszy Niemieckiej zaznaczył się wpływ organów SS i administracji państwowej. Należy ponadto podkreślić, iż „aryzacja” własności Żydów w okupowanej wschodniej Europie była tylko częścią szerszego programu germanizacji tej części kontynentu. Rabunek majątku żydowskiego był jednym z elementów konfiskat mienia „niearyjskiego”, które w równym stopniu dotyczyły wszystkich obywateli państwa polskiego. Własność i posiadanie rozumiane według kryteriów rasowych miały doprowadzić od całkowitej likwidacji nieniemieckiego stanu posiadania i zapewnić bezwzględną ekonomiczną i polityczną dominację Niemców.

⁵⁰ P. Hilberg, op. cit., t. 3, s. 1175–1176; szerzej na temat dysponowania zagrabionym mieniem przez Zarząd Getta Łódzkiego zob. P. Klein, *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt” 1940–1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg 2009, s. 489–495.

⁵¹ R. Hilberg, op. cit., t. 3, s. 1180–1190.

⁵² D. Pohl, *The Robbery of Jewish Property in Eastern Europe under German Occupation, 1939–1942*, [w:] *Robbery and Restitution. The Conflict over Jewish Property in Europe*, red. M. Dean, C. Goschler, P. Ther, New York 2007, s. 68–80.

THE RACE AND POSSESSION. SOME ASPECTS OF „ARYANIZATION” OF THE JEWISH PROPERTY IN THE THIRD REICH AND WARTHELAND

The purpose of the article is to analyze the expropriation of Jewish possession in the Third Reich and in the part of occupied territories of Poland (Wartheland). The author draws the attention to the organization and stages of the economic exploitation of Jews. The main object of the article is to present the activity of German institution that had been participated in the robbery of Jewish property. In consideration on the formal confiscation, the attention is focused on the Main Trusty Office East, which organized the „aryanization” in occupied Poland. The expropriation of Jews is discussed as a stage of Holocaust. Lastly, the author notes the confiscation operations in the context of the racist and germanization policy towards „Non – Aryan” people.

Bibliografia:

Źródła:

- Bundesarchiv Berlin – Lichterfelde, R 144, Haupttreuhandstelle Ost.
Instytut Zachodni w Poznaniu, Dok. I – 859.
Archiwum Państwowe w Poznaniu, Haupttreuhandstelle, Poznań, sygn.: 66, 79, 102, 1116, 1117, 2268, 2280, 2424, 4274.
Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, sygn. 233.
Pospieszalski K. M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów. Część 1. Ziemie „wcielone”, „Documenta Occupationis”, 1952, t. 5.*

Opracowania:

- Barkai A., *Vom Boykott zur „Entjudung”. Der wirtschaftliche Kampf der Juden im Dritten Reich 1933–1945*, Frankfurt am Main 1987.
Birkwald I., *Die Steuerverwaltung im Dritten Reich*, [w:] *Geschichte der Finanzverfassung – und verwaltung in Westfalen seit 1815*, red. W. Leesch, Münster 1998.
Dean M., *Robbing the Jews. The confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*, Cambridge 2008.
Dmitrzak A., *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983.
Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
Fritzsche P., *Życie i śmierć w Trzeciej Rzeszy*, Kraków 2010.

- Goschler C., *The Dispossession of the Jews and the Europeanization of the Holocaust*, [w:] *Business in the Age of Extremes. Essays on Modern German and Austrian Economic History*, red. H. Berghoff, J. Kocka, D. Ziegler, Washington 2013.
- Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, Warszawa 2014.
- Klein P., *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt” 1940–1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg 2009.
- Loose I., *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
- Loose I., *Die Beteiligung deutscher Kreditinstitute an der Vernichtung der ökonomischen Existenz der Juden in Polen 1939–1945*, [w:] *Die Commerzbank und die Juden 1933–1945*, red. L. Herbst, T. Weihe, München 2004.
- Majer D., „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. *Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.
- Niedośpiął M., Waclawik B., *Prawo własności. Aspekty prawne – etyczne (moralne) – społeczne – filozoficzne – ekonomiczno – finansowe*, Warszawa 2013.
- Piaszyk Z., *Działalność Głównego Urzędu Powierniczego Wschodu w Kraju Warty w latach 1939–1945*, [w:] *Przyczynki do gospodarki niemieckiej w latach 1939–1945*, red. C. Łuczak, Z. Piaszyk, C. Wasiek, Poznań 1949.
- Pohl D., *The Robbery of Jewish Property in Eastern Europe under German Occupation, 1939–1942*, [w:] *Robbery and Restitution. The Conflict over Jewish Property in Europe*, red. M. Dean, C. Goschler, P. Ther, New York 2007.
- Rosenkötter B., „...eine der radikalsten Räubereien der Weltgeschichte...”. *Die Rolle der Haupttreuhandstelle Ost und ihrer „Sonderabteilung Altreich”*, [w:] *Vor der Vernichtung. Die staatlichen Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*, red. K. Stengel, Frankfurt–New York 2007.
- Rosenkötter B., *Treuhandpolitik, Die „Haupttreuhandstelle Ost” und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

- Ziegler D., „Aryanization” and the Role of the German Great Banks, 1933–1938, [w:] *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust*, red. G. D. Feldman, W. Seibel, New York–Oxford 2005.
- Ziegler D., Wixford H., Osterloh J., „Aryanisation” in Central Europe, 1933–1939: a preliminary account for Germany (the „Altreich”), Austria and the „Sudeten” area, [w:] *Business and politics in Europe, 1900–1970*, red. T. R. Gourvish, Cambridge 2003.

